

ПРОБЛЕМА МОРАЛЬНОЇ ДЕГРАДАЦІЇ ПІДЛІТКІВ У РОМАНІ ЛЮБКА ДЕРЕША «ПОКЛОНІННЯ ЯЩІРЦІ»

У статті досліджуються причини моральної деградації головних героїв роману Л. Дереша «Поклоніння ящірці» з точки зору соціальної та морально-етичної проблематики й простежується двоїстість їхнього внутрішнього світу. Автор доводить, що у творі вимальовується модель поведінки сучасної молоді, котра найчастіше підлягає критиці.

Ключові слова: мораль, етика, духовність, бездуховність, моральна деградація.

В статье исследуются причины моральной деградации главных героев романа Л. Дереша «Поклонение ящерице» с точки зрения социальной и морально-этической проблематики и прослеживается двойственность их внутреннего мира. Автор приходит к выводу, что в произведении описана модель поведения современной молодежи, которая чаще всего критикуется.

Ключевые слова: мораль, этика, духовность, бездуховность, моральная деградация.

The article investigates the reasons of moral degradation of the main characters of the novel of L. Deresh "Worship a lizard" from the point of view of social and moral and ethical problems and retraces the duality of their inner world. The author proves that the work depicts a model of the modern youth's behavior which most often is a subject to criticism.

Key words: morals, ethics, spirituality, inspirituality, moral degradation.

Сучасна дитяча література відзначається новими тенденціями в змалюванні світу дітей та підлітків. Зокрема, на сторінках її текстів активно порушуються проблеми, котрі співзвучні з часом написання та до яких ще донедавна не наважувалися звертатися як науковці, так і письменники. Хоча слід відзначити й певну тенденційність, зумовлену консерватизмом та зміною соціокультурного й соціополітичного впливів. А найголовнішою рисою літератури XXI століття є показ неприхованого: того, що руйнує душі підлітків, змушує їх ставати обділеними та акцентувати увагу на собі не завжди гуманними способами. Їхнє життя творить соціум, і саме він повинен називатися відверто.

У цілому, нині відзначається потреба детального та критичного вивчення літератури для підлітків, котра б відкрила перед читачами здатність до самопізнання, вироблення власних емоцій, хоча й має вона багато прогалин як на рівні стилістики, так і жанру. Саме твори сучасних авторів (Галини Малик, Василя Кожелянко, Марини та Сергія Дяченків, Дзвінки Магіяш, Марини Соколян, Марини Павленко, Олександри Погребінської, Любка Дереша тощо) пропонують осмислення проблеми непростого для сучасників етапу життя, усвідомлення підлітка в ньому, котрий постійно знаходиться на протистоянні добра і зла. Літературні надбання цих молодих письменників підкреслюють, що підліткова література нині докорінно змінилася, оскільки більшість тем (моделі поведінки з батьками, стосунки між старшими й молодшими, відстороненість соціуму, рання дорослість дітей тощо) вирвали літературу із рамок

колишніх обмежень та поставили перед сучасним молодим поколінням потребу бачити все в реальності для того, щоб уміти вибирати, уникати подібного, або ж не залишатись самотніми в ситуаціях, котрі змушують їх удаватись до жорстокості, наркотиків та алкоголю.

Усе це засвідчує актуальність порушеної проблема, адже нам, дорослим, не варто все засуджувати, орієнтуючись при цьому на власний досвід та колишні зразки й моделі поведінки, оскільки ми не маємо стояти осторонь сучасних видозмін у світі та літературі як дзеркального відтворення реальної прогресії. Саме тому підтримуємо думку М. Кіяновської про те, що «особливості дитячого сприйняття часом радикально змінилися», і тому для дітей важливо не просто самостійно оцінювати інформацію з соціальних мереж, форумів, телевізійного перегляду, а важливо «говорити про речі чесно, щиро, нічого не спрощуючи» [5, с. 5].

Твори сучасної української літератури називають альтернативою розвитку нового покоління, адже вони спрямовані на формування аналітично мислячого читача. Підтвердженням такої думки є позиція Н. Зборовської, котра, аналізуючи активне поширення масової літератури, наголошує на її «порожності, доки її не введено в живу культурну практику» [3, с. 4], а її наповнення вбачає в нових «зацікавлюючих історіях», котрі наявні в прозі Любка Дереша та інших.

Не залишають поза увагою дослідники й моральні аспекти обраного нами твору. Зокрема, К. Миц наголошує, що саме ця загальнолюдська категорія «відбиває усталені потреби людського співжиття і відносин» [7, с. 1], однак при цьому письменники

намагаються не висловлювати власної оцінки, ніби навмисне пропонують читачеві зробити висновок про духовну, антидуховну чи бездуховну його наповненість. На думку Б. Логвиненка, така актуальність проблем підлітків і деталізація їхнього світу зумовлена саме тим, що «твір написаний неповнолітнім», що сприяє такій чіткості у відтворенні «атмосфери дитячості» [6, с. 1]. Не кожному дорослому вдається повернутись до певного вікового сприйняття проблем, а натомість – увесь зміст передається шляхом чіткого осмислення з позицій свідомої людини. А в Любка Дереша, на щастя, ще цей процес є досить неконтрольованим, адже атмосфера передається буквально, навіть конкретизується мовою і стилем спілкування сучасних підлітків.

М. Карасьов пов'язує причини моральної деградації підлітків як із соціальними тенденціями: «відсутності у молодих людей життєвих орієнтирів», так і через «саму психологію підлітка» [4, с. 1]. Вивчаючи нові світоглядні орієнтири в сучасній літературі та «право на аморальність» О. Горелик та О. Стусенко називають «творчу інтенцію Дереша (...) як інтенцію кардинально нового національного світогляду» [1, с. 168] та вказують на інтертекстуальні зв'язки творів автора із Достоевським та Лафкрафтом.

Отже, така неоднозначність позицій дослідників переконує, що творчість сучасного молодого автора Л. Дереша на сьогодні не вповні осмислена науковцями, і саме тому виникає потреба її детального вивчення саме з точки зору моральної наповненості змісту.

Мета статті: визначити причини моральної деградації головних героїв роману Л. Дереша «Поклоніння ящірці» з точки зору соціальної та морально-етичної проблематики та простежити двоїстість їхнього внутрішнього світу.

У процесі осмислення творчості будь-якого письменника важливими виступають його світоглядні установки, моральні орієнтири, духовні позиції, адже саме вони є регуляторами людської поведінки й визначають систему цінностей. Так, в одному зі своїх інтерв'ю Любка Дереш підкреслив, що в сучасному житті можна виокремити два типи моралі: «світську» і «трансцендентну». Перша, базується на загальнолюдських переконаннях, а друга – абсолютно не пов'язана з навколишнім світом – «це діалог із Творцем» [2, с. 76]. Щодо ролі родини в його житті, то автор «не погоджується на формальні стосунки з батьками» тому, що «хочеться спілкуватись із тим живим, яке у них є. Це «я», яке є в кожному з нас» [2, с. 80]. Однак наступна думка Л. Дереша несе в собі двоякість його мислення, що згодом буде цілком відчутне в позиції одного з персонажів роману «Поклоніння ящірці»: «зсередини я маю повноту, але це моє уявлення про повноту є хибним» [2, с. 90]. Як бачимо, ставлення письменника до власного «Я» представлене специфічно та неоднозначно, оскільки спроби пояснити цей світ не тільки ілюструються за допомогою художніх засобів, які дзеркально відображають його свідомість, а й авторським моралізаторством.

Роман «Поклоніння ящірці» – молодіжна пригодницька історія, котра викликає все більше дискусій у колах літературознавців і звичайних читачів.

В основі статті буде сконцентровано увагу на аналізі двох типів характеристик персонажів роману: соціальної та морально-етичної, котрі розкривають духовну наповненість підлітків. Зокрема, наближеним до авторського «Я» є образ Міська Крвавича – студента, котрий приїздить до провінційного містечка Мідні Буки на канікули, щоб розважитися зі своїми друзями. Уже з перших сторінок твору чітко простежується невизначеність його позицій, адже: «За час, поки ми троє еволюціонували (чи деградували – залежно від точки зору), постійно зазнавали утисків зі сторони Феді, його пса та його бравой команди» [2, с. 5]. Цілком об'єктивною є позиція Міська й стосовно Дзвінки та Гладкого Хіппі: він називає їх єдиними справжніми друзями, хоч і клятимися індивідуалістами й паскудними неформалами та схвалює їхні уподобання: «ми хоч і покидьки, зате з музичною освітою» [2, с. 30]. Здавалося б, неординарні загадкові галицькі постмодерністи, які обожнюють авангардово-абстрактну музику (і парадоксально: не можуть повторити її через хвилину!), не менше дивують протягом усього розгортання сюжету. Закцентуймо увагу на звертанні Гладкого Хіппі: «Слухайте, хлоп'ята, – а як ви дальше жити збираєтесь? [2, с. 30]», на що у відповідь від Дзвінки почув: «Ну, я, наприклад, тепер уже точно нароблю «коктейлів Молотова» і закидаю нашу школу» [2, с. 30]. Та насправді виявляється, що Гладкого Хіппі, Дзвінку, Міська турбувало лише одне: як вони будуть існувати в Мідних Буках під час літніх канікул. І найжахливішими з точки зору моралі стали, промовлені Дзвінкою, слова про те, що Федю треба вбити. Такий вердикт дівчини було винесено не випадково. Коли Дзвінка, Хіппі та Місько прямували лісом до Місячного озера, тоді й поділилася дівчина сокровеним: Федя Круговий та Серій Косий намагалися збезчестити її під час перерви в школі. На щастя, Гладкий Хіппі порятував Дзвінку, через що й потрапив, внаслідок побиття, до реанімації (зауважимо, ніхто не знав про «подвиг» хлопця до певного моменту). Після почутого від коханої дівчини Місько відчув, як йому на якусь мить теж, як і Дзвінці, захотілося виплакаться, щоб відчутти «чудесний душевний катарсис» [2, с. 83]. Тож, саме цей момент потреби в духовному очищенні свідчить про здатність хлопця до щирого співчуття та підтримки близькій людині, котра врятована від ганебних рук агресивних однолітків. Особливу повагу викликає альтруїстичний вчинок Гладкого Хіппі, котрий проявив себе справжнім чоловіком, хоча й поніс за це тяжке фізичне покарання. Однак згодом, застосований автором прийом контрасту, котрий цілком притаманний зображенню персонажів роману Любка Дереша «Поклоніння ящірці», розкриває перед нами строкатість і непередбачуваність дій, думок, явищ того ж самого Міська. Підтвердженням цієї позиції виступають наступні «високі» і водночас «брутальні» його думки. Згадаймо, хоча б про катарсис душі і, навпаки, бажання розправитися з Федькою: «Я й справді зовсім не проти вбити ту суку (уявно, звісно ж, тільки уявно. Пам'ятаємо: це тільки підліткова ненависть). Просто я надто добрий для такого» [2, с. 88]. Важливими також є монологічні деталі, котрі підсилюють контрастність: «Ні, вирішив я, нічого робити я не буду; якщо

подумати, це ж узагалі абсурдно! Нічого не робитиму, а навіть спробую відгово...» [2, с. 89] або «І знаєте, чого я злякався? Тону. Такого, ніби я вже це зробив, і, можливо, не раз... Інколи я лякаюся самого себе. Лякаюся того, що є в мені всередині» [2, с. 89]. Тож, така роздвоєність молодого «я» свідчить про його непередбачуваність, а особливо під час неконтрольованої ситуації, де немає можливості розкрити справжню домінуючу сутність людини. Саме з цим поки що бореться Місько та, на жаль, поступається обставинам, щоб довести Дзвінці «свою крутизну» [2, с. 83]. І саме тому подальші епізоди твору детально й динамічно, а головне – з «присмаком» гостроти дозволяють простежити вже згадану дослідниками твору еволюцію (чи деградацію персонажів).

Не можна не сказати і про те, що Л. Дереш влучно й оригінально застосовує портретну характеристику Міська, вплітаючи й оцінку зовнішності Дзвінки та Гладкого Хіппі самим головним героєм (Міськом) одразу після спланованих дій стосовно «ліквідації» Феді: «Хворобливо бліде обличчя. Шкіра матінки, подумав я. Рухливий рот і губи, завше такі, ніби я вже три дні як утопився. Синювато-фіолетові. Це, кажуть, від батька... У кожного з нас блакитні очі, подумалося раптом. У Гладкого Хіппі – шалений кобальт, нічим не стримувана переможна синь, берлінська лазур зими 1941-го ... Дзвінка? М'який, глибокий відтінок. Як небо під час бабиного літа в погожій листопаді. Добрий колір» [2, с. 118].

Варто зацентувати увагу на тому, що саме в шостому розділі довідуємося як про зовнішні риси, так і про внутрішній стан героїв. Чим далі, тим персонажі роману все ближче до мети – вбивства Феді Кругового, задля ліквідації страху бути подоланим своїм супротивником: «... відколи запізнав Федю, єдиною реакцією у відповідь на страх стало бажання якнайшвидше то зробити. Просто щоби відчутти, як це – замочити свого найлютішого ворога... Замочити і вийти сухим, і забути, що таке гівно, як Федя, колись топтало Божу землю галицьку» [2, с. 118]. Саме таке антилюдське бажання свідчить про хворобливість психіки підлітків, котрі не тільки не мають іншого варіанту боротьби із власним страхом, а ще й при цьому оцінюють таке рішення як норму, котра дозволяє позбавлятися в такий спосіб від будь-яких перешкод, навіть ціною людського життя. Та найстрашнішим є легка перспектива подальшого життя, позбавлена докорів сумління, духовності та загальнолюдських істин.

Окреслюючи образ Дзвінки, цілком зрозуміло, що рушійною силою у скоєнні злочину стало її прохання – вбити, яке й було здійснено нею та обома її друзями – Гладким Хіппі та Міськом. Останні картини розправи викликають рівнозначне співчуття до всіх героїв роману. Попри те, що образ Феді виступає на противагу іншим як жорсткий, цинічний і ненависний (у жодному з епізодів немає й натяку на якісь хоч опосередковані добрі наміри хлопця), все ж таки розв'язка твору ще більше насторожує: вчинок Дзвінки, Хіппі та Міська виправдати не можна! Вони обрали статус морально-деградованих особистостей: «Я думав, як же воно все-таки легко: ставати поганим. Та хіба ми дійсно були

поганими дітьми?...» [2, с. 172], а далі знову контраст: «Ми вбили й нічого не відчули. Покоління байдужих. Покоління пофігістів. Але то тільки зовні. Всередині муру ми існуємо, ба навіть живемо. Чи я шкодую за накоєним? Ні. Мене це абсолютно не гребе» [2, с. 173].

Отже, такий поріг байдужості до людей примушує сучасних дослідників замислитись над проблемою антидуховності майбутнього нації. А вчинок підлітків ніколи не може бути виправданим, адже смерть для них – це гра, в якій вони роблять ставки і стають її заручниками. Вона нагадує лабіринт, котрий дає право знаходити вихід лише обраним, а таким приреченим, як Гладкий Хіппі, Місько, Дзвінка – не вистачає навіть совісті усвідомити всю ту безвихідність, у яку вони власноруч себе загнали.

Тобто, ми переконалися, що всі персонажі роману Л. Дереша «Поклоніння ящірці» перебували під впливом страху. Відомо, що він, як і фізичний біль, – сигнал про загрозу життю. Але парадоксальність ситуації в тому, що як тільки герої позбулися об'єкта страху – одразу заспокоїлися. Тож, будь-яку загрозу варто знищувати в собі, навіть ціною власного сумління. Варто наголосити й на тому, що всіх персонажів роману можна віднести до двоїстого психічного типу при якому індивідуум може справлятися зі станом катарсису негативних почуттів. Саме тому, головною причиною моральної деградації підлітків у романі виступає роздвоєність характеру, й особливо вирізняється такою вадою головний герой Місько Кравач: «Це не я. Це все він. Місько Кравач «Я і Дереш», – свідчить запис у книзі перед початком I розділу роману Любка Дереша. Однак залишаються поза увагою читача причини, котрі породжують подібне, а згодом переростають у небезпечну хворобу – відсутність у соціумі імунітету до страху через суцільну байдужість.

Образ Міська ніби відтінює основні риси його однодумців, підкреслює авторитетність, без апеляційність персонажа. Саме такі риси характеру свідчать про задатки лідера. Та й, зрештою, не можна не звернути увагу на те, що Місько Кравач не є українцем. Його батько – серб. Це нібито другорядна деталь, але завдяки їй Л. Дереш протягом розгортання сюжету вибудовує протиставлення рішучого і сміливого Міська його вайлуватому товаришу Гладкому Хіппі.

Для цілісності картини не можна не оминати стосунки героїв роману зі своїми батьками, близькими, котрі зосереджують особливу увагу дослідника на фоні інших зображуваних подій. Так, Дзвінка «походила з ідеальної української сім'ї. Матуся пили гербату з помаранчами й андрутиками, тато слухали старі награння готик-дез-думової «Бандури», читали «За вільну Україну» і ходили до лазнички, де підтиралися виключно срайтасьмою. Були шаленими патріотами і щиро цікавились у листах здоров'ячком діаспоритянських теток у Торонто, Кенеді» та діючи наперекір батькам та старшій сестрі, яка слугувала зразком для Дзвінки, вона ступила на стежину андеграунду» [2, с. 2]. Тож, образ Дзвінки, як і Міська, двоїстий у різних проявах поведінки: у стосунках з рідними, близькими, незважаючи на те, що її сім'я вважалася благополучною.

Інтелегентною постає перед читачем і родина Гладкого Хіппі: «Мати була вчителькою української мови та літератури. Їй вдалося привити синові любов до Шевченка і Стуса, однак вона зазнала приголомшливого фіаско на синтаксично-орфографічній ниві» [2, с. 2]. Батько був патріотом і виховав у синові москвофобські та профашистські погляди. Усе змінилося в житті хлопця після смерті бабусі: «Надії Дмитрівні стало по-барабану, де ночує її чадо, лиш би вступив наступного року у Політехнічний; Гладкий Хіппі міг вештатись, де завгодно» [2, с. 2].

Отже, характеристика Гладкого Хіппі більш ніж промовиста. Ні в хлопця, ні в його матері немає почуття відповідальності за життя ближнього. А хто ж його мав прищепити, як не батьки?! Особливо бентежить те, що мати Гладкого Хіппі – вчитель (та ще й української мови!), а син формував себе сам. І став таким, яким зробила його дійсність. Та й навколишнє оточення внесло свої корективи.

Гармонія у стосунках із батьками не характерна і для Михайла, він також прагне навмисно втекти із дому, задля «відпочинку від батьків (чи відірватися від батьків), відповідно, уникнути певної відповідальності» [2, с. 8]. Як бачимо, і ця дитина позбавлена любові та уваги до себе оточуючих.

Що ж, сьогодення також потерпає від руйнівного впливу безтурботності та збайдужілості, черствості й егоїзму. З морально-етичної точки зору вражаючим, на наш погляд, у ставленні до однолітків представлено образ Феді Кругового: «Дуже, ДУЖЕ паскудний тип» [2, с. 1]. Федя і його команда впродовж усього роману викликає огиду й напругу. Все єство цього «покидька» пронизане жагою розправи з Миськом і його друзями (а ті, у свою чергу, не замислюючись про наслідки, розробляють план розправи з ним). Варто пригадати про намір Феді звалтувати Дзвінку, як вириваються з його уст лайливі жорстокі погрози. Зрозуміло, що й інша «свята» трійця стала на той же шлях, – помсти і, зрештою, моральної згуби. Така серйозна налаштованість цих двох молодіжних угруповань далека від дитячих суперечок і погроз. Це справжній бунт проти ворога, де будь-які засоби виправдовують ціль. Першим етапом їхнього плану стало знищення Федіної собаки, особливо при цьому вражає зухвала розповідь Миська про це: «Посміхнувшись, я зі всієї сили скочив обома ногами псу на лапи. Дюк дико скавульнув і спробував цапнути мене за ногу, але я вже втікав. Скажу відверто: пса з перебитими ногами мені не було шкода ні на грам» [2, с. 5] та згодом знову відчувається докір сумління за скоєне: «Моє горло здавили сльози. Шкода пса чомусь. Не варто було Хіппі його копати, ой не варто» [2, с. 10], – підкреслює Гладкий Хіппі. Тож, саме така роздвоєність персонажів стає провідною рисою роману Любка Дереша, і цей симптом поступово переходить у стадію хронічного захворювання – моральної деградації. Та остаточно чаша зла переповнилась одразу після того, як Дзвінка попрохала Миська ліквідувати назавжди Федю.

Після скоєного злочину вони нічого не відчули. А найжахливішим при цьому є те, що друзі не тільки вчинили злочин, а ще й спокійно продовжували мріяти про майбутнє.

Отже, завдяки проілюстрованим соціальним та морально-етичним характеристикам героїв роману Любка Дереша «Поклоніння ящірці» вимальовується модель поведінки, яка притаманна сучасній молоді, котра найчастіше підлягає критиці. З точки зору виховного значення образів зауважимо, що автору вдалося показати зворотній бік життя «втраченого» покоління, якому нічого іншого не залишилося, як «поклонитися ящірці». Головними ж причинами моральної деградації підлітків стали: недостатній рівень виховання, низька моральна свідомість та повна аморфність старшого покоління, котре виявилось байдужим як до себе, так і до своїх дітей. І єдине, що залишилося підліткам – відокремитися від соціуму та залишитись наодинці зі своїми проблемами, адже «виживають сильніші» або жорстокіші. А якщо ти належиш до їхніх ворогів, то в тебе немає іншого вибору як обрати їхні правила, або ж наслідки можуть бути непередбачливими.

Серед основних морально-етичних причин, котрі змальовуються у творі, ми виокремили і процес прискорення розвитку цивілізації, а відповідно, і занепад рівня духовності молодого покоління. Адже відомо, що людина, яка розвивається бездуховно, повертається до тваринного існування, стає агресивною і, врешті-решт, виношує в собі карколомне рішення – самознищення. Важливою складовою такої агресивної поведінки стало й соціальне оточення підлітків: батьки, друзі. Оскільки воно відштовхнуло їх, то ця енергія стала спрямованою на щось нове, досі незрозуміле, однак сучасне. Адже покоління Гладкого Хіппі, Дзвінки, Миська та Феді знаходиться на стадії між старою системою цінностей, яка дає відчутні збої, і новою, що лише формується. Саме через це підлітки представляють у творі моделі модерних сурогатів інших культур, спрощені примітивізовані цінності. Причиною амбівалентності позицій персонажів стала і їхня родина, котра всю турботу про дітей звела до матеріальних накопичень.

Усі ці, зроблені нами в процесі дослідження висновки, ще раз переконують, що роман Л. Дереша «Поклоніння ящірці» на часі, адже тільки вивчаючи та досліджуючи проблеми сучасної молоді, можна запобігти повторенню такої хвороби в майбутньому. А змальоване у творі покоління початку ХХІ ст., на думку Любка Дереша, потребує негайного реанімування. Саме цей твір молодого автора засвідчив, що варто не тільки заглиблюватися у світ підлітків, щоб зрозуміти мотивацію їх поведінки, а ще й у подальшій перспективі варто проводити паралелі сучасної літератури із класичною з метою простеження динаміки розвитку духовності поколінь та виявленні основних тенденцій, котрі залишаються незмінними, або ж тільки набувають осучаснених форм вирішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горелик О. Право на аморальність? [Електронний ресурс] / О. Горелик. – Режим доступу : http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/publications/visnyk25/Visnyk25_P1_17_Gorelyk.pdf.
2. Дереш Л. «Поклоніння ящірці» [Електронний ресурс] / Л. Дереш. – Режим доступу : <http://www.gramotey.com/books/400472315.htm>.
3. Зборовська Н. Сучасна масова література в Україні як загальнокультурна проблема / Н. Зборовська // Слово і час. – 2007. – № 6. – С. 3–8.
4. Карасьов М. «Любка Дереш як дзеркало молодіжної прози» [Електронний ресурс] / М. Карасьов. – Режим доступу : <http://maysterni.com/publication.php?id=71383>.
5. Кіяновська М. Дев'ять нотаток про сучасну українську літературу для дітей [Електронний ресурс] / М. Кіяновська. – Режим доступу : <http://jizhak.org.ua/index.php/novyny/devyat-notatok.html>.
6. Логвиненко Б. Рецензія на книгу Любка Дереша «Поклоніння Ящірці» [Електронний ресурс] / Б. Логвиненко. – Режим доступу : <http://logvynenko.livejournal.com/7934.html>.
7. Миц К. В. «Авторська концепція моралі сучасної молоді в романі «Поклоніння ящірці» Л. Дереша» [Електронний ресурс] / К. В. Миц. – Режим доступу : <http://conference.mdpu.org.ua/viewtopic.php?p=719>.
8. Стусенко О. Любка Дереш: історія хвороби [Електронний ресурс] / О. Стусенко. – Режим доступу : <http://litakcent.com/2008/07/04/ljubko-deresh-istoria-hvoroby>.
9. Україна – США. «Духовно-моральне виховання молоді» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://azov-academy.ucoz.org/forum/2-2-1>.

© Макарова Т. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 20.06.2014 р.